

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ :
ім. Ю. ФЕДЬКОВИЧА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

**ПИТАННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ
ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ**

(Збірник наукових статей)

Том 2

Чернівці 1999

Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей. Чернівці, 1999.- Том 2. - 272 с.

Автори публікацій досліджують маловивчені проблеми античності, середньовічної історії Європи, історії релігії, етнології, археології, нумізматики. Вводиться в науковий обіг ряд джерел із зарубіжних архівів та експедиційних матеріалів. Серед авторів - науковці з інших міст України.

Збірник розрахований на науковців, вчителів історії, громадсько-політичних діячів, студентів, а також усіх, хто цікавиться історичним минулим.

Рецензенти: д.і.н., проф. Шаповалов В.В.
д.і.н., проф. Юрій М.Т.

Редакційна колегія:

д.і.н., проф. Сич О.І. (науковий редактор)
к.і.н., доц. Балух В.О. (заступник наукового редактора)
д.і.н., проф. Брицький П.П.
д.і.н., проф. Кожолянок Г.К.
д.і.н., проф. Макар Ю.І.
к.і.н., доц. Масан О.М. (відповідальний секретар)
д.і.н., проф. Михайлина П.В.
д.і.н., член-кор. НАН України Наулко В.І.

Літературний редактор к.і.н. Чеховський І.Г.
Технічний редактор Волощук І.М.
Комп'ютерна верстка Рідуш Б.Т.

Друкується згідно з ухвалою редакційно-видавничого відділу Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича. Відповідальність за достовірність наукової інформації та посилань несуть автори.

На обкладинці: римські срібні імператорські денарії, знайдені на пам'ятках черняхівської культури в Чернівецькій області.

ISBN 966-7577-06-6

Видавництво "Золоті литаври", зам. № 19 від 03.06.99р., тир.300.

©Кафедра етнології, античної та середньовічної історії ЧДУ, 1999.

©Автори, 1999.

ЗМІСТ

I. Стародавня історія

<i>Станіслав Хільчевський, Юрій Шестаков</i> Еволюція вірувань і культів стародавніх єгиптян.....	7
<i>Сергій Пивоваров</i> Римські монети в старожитностях черняхівської культури.....	15

II. Середньовічна історія

<i>Богдан Боднарюк</i> Ірландське та англійське місіонерство V-VIII ст. і поширення бенедиктинського статуту.....	36
<i>Олександр Вольф</i> Торговельні та культурні відносини між візантійським населенням Криму та східними слов'янами у VI - наприкінці IX ст.	53
<i>Микола Никифорук, Ігор Піддубний</i> Спорядження та озброєння середньовічного воїна (V-XIV ст.)	59
<i>Надія Коцур</i> Народна медицина в Київській Русі.....	65
<i>Олександр Масан</i> Крістбурзький договір 1249 року. (Переклад і коментар).....	74
<i>Василь Балух</i> Допоміжні види господарської діяльності фільварків Речі Посполитої у XVI - першій половині XVII ст.	86
<i>Андрій Федорук</i> Військо та військове мистецтво запорозьких козаків за відомостями Діаріуша Ш.Окольського (1637-1638 рр.).....	99
<i>Володимир Плахов</i> Військове мистецтво Богдана Хмельницького.....	109
<i>Олександр Осіпян</i> Релігійне життя вірменських громад Буковини за доби середньовіччя і нового часу.....	115

III. Археологія

<i>Любомір Михайлина</i> Язичницькі пам'ятки культури Луки Райковецької.....	129
<i>Юлія Мисько</i> Християнські культові старожитності давньоруського періоду з території Північної Буковини.....	159

<i>Ігор Возний</i>	
Топографія, розміри та фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини XII-XIII ст.....	174
<i>Богдан Рідуш, Павло Нечитайло</i>	
Субоцький печерний монастир.....	188
<i>Світлана Фрунчак, Андрій Фантух</i>	
З археологічної спадщини Р.Ф.Кайндля.....	194

IV. Етнологія

<i>Михайло Чучко</i>	
Особливості постачання дерев'яних храмів Буковини предметами культового обладнання та начиння у XVII-XIX ст.....	198
<i>Ігор Чеховський</i>	
Реконструкція "андріївського" обряду "сівби" і "боронування" посіву.....	206
<i>Ірина Рудницька</i>	
Традиційні уявлення українського населення Буковини та Хотинщини про відьом та опирів.....	228
<i>Георгій Кожолянюк</i>	
Дівочі та жіночі головні убори українців Буковини XIX - першої половини XX ст.	232
<i>Микола Вишневецький</i>	
До питання про деякі аспекти дослідження весільної обрядовості.....	237
<i>Володимир Демченко</i>	
Свят-вечір та коляда на західноукраїнських землях кінця XIX - 40-х років XX ст. (на матеріалах етнографічної експедиції Чернівецького університету).....	243
<i>Вікторія Грябан</i>	
Обрядові дійства, пов'язані з вогнем, у весняних обрядах.....	251
<i>Микола Рубанець</i>	
Походження народної гри "коблі" (до постановки питання).....	256

V. НумізMATика

<i>Олександр Огуй</i>	
Грошове позначення "пунджи де бани", чи "кошелів грошей", у Молдові та на Буковині.....	261
<i>Микола Никифоров, Сергій Пивоваров</i>	
Використання матеріалів нумізматики в шкільному курсі історії.....	264
Список скорочень.....	270
Відомості про авторів.....	271

CONTENTS

I. Ancient History

<i>Stanislav Hilchevskyj, Yuryj Shestakov</i>	
The Evolution the Pre-Historical Believes and Cults of Ancient Egyptians.....	7
<i>Serhiy Pyvovarov</i>	
Roman Coins in Antiquities of the Chernyakhiv Cukture.....	15

II. Medieval History

<i>Bohdan Bodnaryuk</i>	
Irish and English Missionary Work in 5th - 8th Centuries and Spreading of Benedictine Rule.....	36
<i>Oleksandr Volf</i>	
Trade and Cultural Relations between Eastern Slavs and Byzantine Populatin of Crimea between the 6th and 9th Centuries.....	53
<i>Mykola Nykyphoruk, Ihor Piddubnyj</i>	
Accoutrement and Arms of the Medieval Warrior (V-XIV Centuries).....	59
<i>Nadia Kotsur</i>	
The Folk Medicine in Kyiv Rus.....	65
<i>Oleksandr Massan</i>	
Der Vertrag von Christburg 1249 (Übersetzung und Erläuterung).....	74
<i>Vasyl Balukh</i>	
The Subsidiary Kinds of the Filvarks' Economy in Rich Pospolyta in 16th - the First Half of 17th Centuries.....	86
<i>Andrij Fedoruk</i>	
Army and the Art of War of Dnieper Cossacks According to the Sh. Okolski's Diariush (1637-1638).....	99
<i>Volodymyr Plakhov</i>	
Bohdan Khmelnyckyj's Military Art.....	109
<i>Oleksandr Osipyan</i>	
The Religious Life of the Armenian Communities in Bukovyna in 14th - 19th Centuries.....	115

III. Archaeology

<i>Lyubomyr Myhailyna</i>	
The Paganism Monuments of Luka-Raikovetska Culture.....	129
<i>Julia Mysko</i>	
Christian Cult Antiquities of the Old Rus Period in the Territory of the Northern Bukovyna.....	159

СУБОЦЬКИЙ ПЕЧЕРНИЙ МОНАСТИР

Печерні та печерно-наскельні комплекси, пов'язані із християнством, широко розповсюджені у долині Дністра та його приток. Особлива зосередженість пам'яток цього типу спостерігається у Середньому Подністров'ї, де їх налічується декілька десятків. Вони значно відрізняються між собою за розмірами (від значних комплексів, що налічують десятки печер, до поодиноких келій та каплиць) та за часом виникнення. Багато об'єктів не збереглося як через природне руйнування скель, так і через зруйнування при видобутку кам'яної сировини у XIX-XX ст., а також свідоме нищення у роки комуністичного режиму. Більшість із цих пам'яток зараз перебувають під загрозою зруйнування.

Незважаючи на порівняно значну кількість згадок про печерні монастирі Подністров'я у літературі другої половини XIX - початку XX ст., детальних описів пам'яток цього типу в них обмаль. Єдиним справді археологічно дослідженим печерним монастирем на лівому березі Дністра є Бакотський, археологічні розкопки в якому проводились наприкінці XIX ст. під керівництвом В. Антоновича [1] і продовжились у другій половині XX ст. під керівництвом І. Винокура та П. Горішного [6]. У Буковинському Подністров'ї в останні роки ряд християнських печерних пам'яток досліджувався науковцями Буковинського центру археологічних досліджень [9-11].

Практично не дослідженим на сьогоднішній день залишається Субоцький печерний монастир (с. Субич, Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельницької обл.), хоча він добре відомий ще з літератури кінця XIX ст. Літописних свідчень про Субоцький монастир не виявлено й археологічних досліджень на данному об'єкті не проводилось. Історіографія Субоцького монастиря налічує декілька згадок у працях Ю. Сіциньського та В. Гульдмана [7, с. 58; 12; 13, с. 200-201]. Проте Гульдман згадує тут лише одну печеру, яка нібито слугувала за сховище від набігів татар, а відомості Сіциньського базувались на аутентичному повідомленні священика с. Субич Йосипа Сулковського, опублікованого у "Подольских Епархиальных Ведомостях" [15].

Останній зазначав наявність у цьому урочищі двох печер, з яких в одній могло вміститись до 12 чоловік, а в іншій лише 2-3. Й. Сулковський також відмітив штучний характер цих печер, які "зовсім відрізняються від печер природних, що часто зустрічаються у субоцьких скелях". Також він згадує про значну кількість висічених на стінах печер "хрестів та написів". Написи були польською та російською мовою і відносились до 1806, 1824, 1858 рр. тощо. Останній - до 1863 р. Один із написів кирилицею на лівому боці великої печери "АЩАД" означав, на думку Сулковського, 1734 р. З правого боку

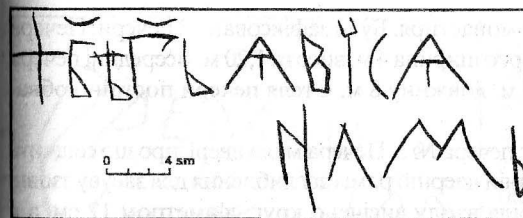

Рис. 1.

був датований тим же періодом. До помилкових, на нашу думку, слід зарахувати припущення Й. Сулковського, що під більшою печерою існує інші порожнини, бо "при ударі об підлогу печери ногою чи палицею виходить звук порожнього простору". Такий звук утворюється, як правило, у товщі піщаноглинистих відкладів, які заповнюють порожнини. Він може свідчити про потужний культурний шар у цій печері, який потребує археологічного дослідження.

Печери Монастиря знаходяться за 300 м на ПдЗх від с. Субоч, над Дністром. Його положення відрізняється від Бакотського монастиря тим, що входи до печер не були поховані під схиловими відкладами, хоча не виключено, що в минулому існували й інші печери, поховані нині під делювіальним плащем. Тут місця виходу корінних скельних порід утворюють прямовисні обриви. Підходи до монастиря знизу неприступні і можливі лише згори вузькою стежкою на стрімкому схилі.

1949 р. печери монастиря були обстежені об'єднаною карстово-спелеологічною експедицією Московського та Київського університетів [5]. Було встановлено, що входи до печер знаходяться на висоті 50 м над урізом Дністра та на віддалі 20 від бровки обриву. Самі печери видовбані у товщі щільного мергелю крейдового віку, що має включення зростків роговиків та кременів. У звіті експедиції зазначалось, що на той час збереглися дві печери: перша, розміром 2,3х2,2 м, при висоті 1,75 м, має вхід чотирикутної форми, обернений на ПнСх. Ширина входу 0,7 м, висота - 1,4 м.

Друга печера знаходиться схилом трохи далі на схід, на тій же висоті. Довжина цієї печери 7,0 м, при ширині 10 м, та висоті 1,75 м. Вхід, що у вигляді сплюсненої арки висотою 1,2 м, має ширину понизу 4,2 м та обернений на ПнСх 40°. Печери зовсім сухі і з них добре видно протилежний високий та заліснений правий берег Дністра.

Влітку 1997 р. експедиція студентів Кам'янець-Подільського державного педінституту з'ясувала су-

висічені 2 чотирираменних хреста, кожний зі списом та губкою на жердині. У скелях поблизу печер було виявлено напис: "Б(ог)ъ Г(оспод)ъ Авіса Намъ", який, за подібністю написання із написом року у печері,

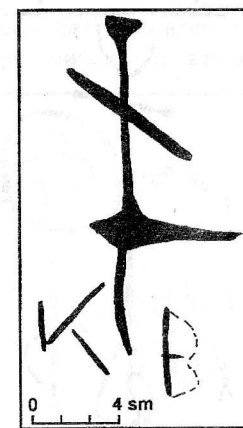

Рис. 2.

часний стан печер Субицького монастиря. Було зафіксовано 2 печери. Печера № 1 із напіварковим входом. Його ширина 4 м, висота 1,20 м. Всередині печера має висоту 1,10 м, ширину 10 м, довжину 8 м. Стеля печери постійно обвалюється.

Найбільшу увагу привертає печера № 2. Печера мала двері, про що свідчить 6 заглиблень для петель в кам'яній дверній рамі і заглиблення для засуву ззовні і зсередини. З правого боку біля входу висічено круг, діаметром 12 см, а в ньому рельєфно висічений хрест. Біля хреста є заглиблення для ікони прямокутної форми 12×10 см. Розмір кам'яної дверної рами 28×133 см. Висота печери 1,8 м, ширина 1,1 м, довжина 1,08 м. ?

У печері збереглось 5 прямокутних заглиблення для ікон: 3 навпроти входу, 2 по боках. Ніша центральної ікони - 15×18 см, дві ікони зліва та справа - квадратні з ребром 8,5 см. Ніші (2 шт.) на взаємно протилежних стінах теж однакові - 7×10 см.

У стелі печери зроблено отвір діаметром 4 см, який, очевидно, використовувався для підвішування освітлювальних пристроїв. На стінах печери є безліч написів і висічених хрестів. Більшість написів відносяться до XVIII-XIX ст., але деякі можуть бути і давнішими. Один з них настільки стертий, що зміст зрозуміти неможливо (рис. 1). Проте є й два інші, які залишені колишніми мешканцями печери - монахами: КІВ (рис. 2) та КІАРЛ (рис. 3), при чому перший напис зустрічається 4 рази. За характером виконання вони, на нашу думку, подібні до написів із печерної церкви Св. Стефана, яка знаходиться у вапняковій скелі на березі Дунаю, неподалік від м. Нікополь (Болгарія). Останні ж, за їх палеографічними особливостями, датуються XIII-XIV ст. [2, рис. 5]. Приблизно на цей же час припадає поширення печерних осередків у Середньому Подніпров'ї у XIV-

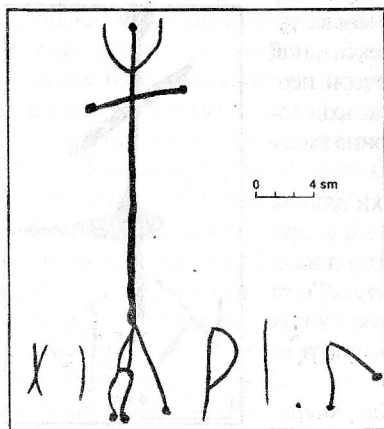

Рис. 3.

XV ст., пов'язане із хвилею оновленого візантійського ісіхазму в "транскрипції" болгарського чернецтва (т.зв. "другий південнослов'янський вплив") [4, с. 16].

Інша аналогія, що може вказувати приблизно на цей же період, стосується до одного із виявлених Й. Сулковським написів, який грецькими (кириличними?) буквами позначав рік: ΔΨΔΔ (1734). Подібне написання року зустрічається на стіні печерного скита у Путні: ΔΨϞϞ (Південна Буковина) [17, с. 64] і теж нібито стосується XVIII ст. Проте Є. Козак, який досліджував цей напис, зауважив, що 1799 р. Буковина вже належала до Австрії, проте

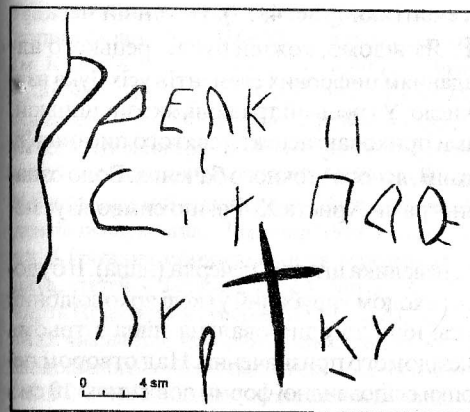

Рис. 4.

у документах Путнянського монастиря немає жодних згадок про цей скит. На підставі цього Є. Козак припустив, що внутрішня риска у букві Ψ була лише природною тріщинкою у скелі, яка й перетворила букву Υ на букву Ψ. В такому випадку дата читалась би як 1499 р., що відповідає часові правління Штефана Великого та життя Св. Данила Пустельника. Якщо припустити таку ж помилку у прочитанні субоцького напису, тоді одержимо ΔΥΔΔ, тобто 1434 р. Нагадаємо, що літописна згадка про Бакотський печерний монастир відноситься до 1362 р. [1]. Передбачаємо закид, що у православній традиції аж до реформ Петра I було прийнято писати рік не від Різдва Христового, а від сотворіння світу. Саме таке написання ми зустрічасмо у переважній більшості молдавських літописів. Але у деяких документах, зокрема молдавсько-німецькому та молдавсько-польському літописах, починаючи із кінця XV - середини XVI ст. зустрічаються записи року від народження Христа. Отож, не виключене вживання таких дат і раніше. Проте, наведені нами міркування щодо датування пам'ятки поки що залишаються лише припущеннями і є швидше намітками для подальших досліджень.

Щодо хрестів на стінах печер, то не має сумнівів, що їх теж було висічено в часи існування монастиря. Загалом було виявлено 12 різновидів хрестів (рис.

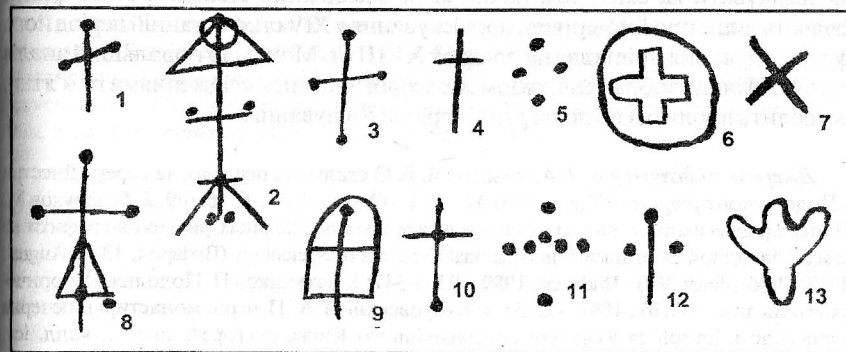

Рис. 5.

4, 1-12), та ще один символ іншої семантики (рис. 4, 13). Останній нагадує грубе накреслення грецької букви Ψ . Як відомо, кожній букві грецького алфавіту відповідає певне число. Складанням цифрових елементів усіх букв взятого слова отримували підсумкове число. У грецькій традиції, як язичницькій, так і християнській, під цими числами приховані аспекти святого писання [8, с.68]. Букві Ψ відповідає момент осяяння, ясного і точного бачення. Воно означає число 700 - гематричну суму монограми Христа $\chi\iota\rho\omicron$, що символізує небесне сяяння Христа [8, с. 84].

За 2 м від печери № 2 знаходиться невелика штучна печерка (ніша). Її будова відрізняється від інших печер. Перед входом вирубаний у скелі аркоподібний ганок, у кутах якого влаштовано дві ніші та одна овальна ніша з трьома рівновіддаленими заглибленнями невідомого призначення. Над отвором печерки - невелике заглиблення для іконки еліпсовидної форми довжиною 10 см з обрисами людської фігури всередині. Отвір до печерки підпрямокутний із дещо заокругленим верхом, низький та вузький - 40×20 см. Внутрішні розміри ніші 32×32×40 см. За 25 м на ПдЗх на скелі, поряд з пізнішими написами, висічено такий: "БОГ ГОСПОДЬ ЯВИСЯ НАМ", який був зафіксований свого часу Й.Сулковським. Перші два слова писані під титлами, все ж речення - на старослов'янській мові.

В науковій літературі побутують різні думки щодо часу виникнення печерних монастирів регіону. П.Батюшков відносив появу скельних монастирів на Поділлі до XI ст. [3, с.55]. І.Винокур та П.Горішний дещо розширюють ці хронологічні рамки від X до XIII ст. [6]. О. та Є.Пломеницькі припускають можливість виникнення перших християнських печер у Подністров'ї в т. зв. апостольський період, ще у III-IV ст. [16]. Час виникнення та функціонування Субоцького печерного монастиря, який за його розмірами швидше можна кваліфікувати як скит, теж поки що не з'ясований. Наведені вище факти свідчать лише про ймовірність його існування у XIV ст., а останній період його функціонування припадає на початок XVIII ст. Можливо подальший аналіз петрогліфічних зображень, разом з археологічними дослідженнями пам'ятки, дозволить пролити світло на ранні періоди її існування.

Джерела та література: 1. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды 6-го АС. - Т.1. - Одесса, 1886. - С.86-109; 2. Аспарухов М. Попытка выяснения стратиграфии средневековых наскальных рисунков-графити на северо-западной Болгарии // International Congress of Speleology (Budapest, 13-20 August, 1989). Proceedings. V. П. - Budapest, 1989. - P.344-347; 3. Батюшков П. Подолия. Историческое описание. - СПб., 1891. - С. 55; 4. Бобровський Т.А. Печерні монастирі й печерне чернецтво в історії та культурі середньовічного Києва (автореф. дис. ... канд. іст. наук). - К., 1995; 5. Васильєв О.Т., Гончаренко П.М., Франчук В.П. Отчет укра-инского

отряда объединенной карстово-спелеологической экспедиции МГУ и КГУ. К.: Машинописный звіт, 1949. - 18. [Зберігається у бібліотеці Української спелеологічної асоціації (м. Київ)]; 6. Винокур І.С., Горішний П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. - Кам'янець-Под., 1994. - С.197-212; 7. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. - Каменец-Под., 1901; 8. Пенник Н. Магические алфавиты. - К., 1996; 9. Рідуш Б. Культіві печери Буковинського Подністров'я // Буковинський історико-етнографічний вісник, вип. 1. - Чернівці, 1996. - С.3-10; 10. Рідуш Б. Печери в урочищі Монастир біля Василева // Буковина - мій рідний край: Матеріали іст.-краєзн. конф. молодих дослідників, студентів та науковців. - Чернівці, 1997. - С.29-31; 11. Рідуш Б. Печерні монастирі Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: Зб. наук. статей. - Чернівці, 1997. - Вип. 3. - С.108-111; 12. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Тр. XI АС. - М., 1901. - Т.1. - С.197-354; 13. Сецинский Е. Материалы для истории православных монастырей Подольской епархии // Труды Подольского епархиального ист.-статист. комитета, вып. V. - Каменец-Под., 1890-1891. - С.200-201; 14. Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. - М., 1976. - С.46, 105, 114. 15. Сулковский И.С. Субочь (Ушицкого уезда) и его пещеры // Прибавление к Подольским Епархиальным Ведомостям, № 26, 1887. - С. 615-625; 16. Plamenitkaia O., Plamenitkaia E. Mănăstirile în stîncă din zona Nistrului de Mijloc: cercetare în baza mănăstirii Mihailovca din s.Bakota (sfîrșitul secolului al XI-lea - începutul secolului al XV-lea) [Пломеницька О., Пломеницька Є. Скельні монастирі Середнього Подністров'я: вивчення на основі Михайлівського монастиря в с. Бакота (кінець XI ст. - поч. XV ст.)] // [Матеріали Міжнародного семінару "Культова наскельна архітектура у цивілізації Південно-Східної Європи"] // Sud-Est (Кишинів), 1997. - N 4 (30). - С. 36-41. (рум. мов.) 17. Kozak E. Die Inschriften aus der Bukovina. Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde der Landes- und Kirchengeschichte. - Wien, 1903. - С.64.

Bogdan RIDUSH, Pavlo NECHYTAYLO

CAVE MONASTERY IN SUBYCH (MIDDLE DNISTER)

In article the description of one of cave monasteries in Middle Dnister - Subych monastery (Kamjanets'-Podil'sk district of Khmelnytskyj region) is presented. The brief description of the petroglyphic Christian images and inscriptions-graffiti on walls of caves is given. On analogies with other Christian cave monuments in Bulgaria and Romania, time of the monastery founding is referred to 14 cent.